

від 7.12.1677 р.; Гнинського до Відоні від 20.03.1677 р.; Гнинського до короля від жовтня 1679 р.; реєстр 83 невільників, яких було виведено з Туреччини ксьондзом Павлом Розмишовським, бухановським плебаном. У цьому реєстрі були чоловіки, жінки, діти, євреї і християни, чимало з яких походили з України, наприклад «Марина з-під Острога», Дмитрашко з Підгаєць, Іван зі Збаража, Іван з-під Галича, Іван з Калуша, Панько з Самбора.

Завершуємо огляд листом Проського королю від 24.05.1684 р. з турецького табору (№216, арк.357).

Таким чином, збірник 3037 фонду «Архів Замойських» АГАД є цінним джерелом до історії відносин між Україною, Річчю Посполитою, Османською імперією та Кримським ханством XVI-XVII ст., а його матеріали заслуговують на публікації.

Примітки:

1. Мицик Ю. З джерел архіву Замойських до історії України і Молдавії XVI-XVII ст. / Ю. Мицик. – К. : Національний університет «Києво-Могилянська Академія», 1998. – Т. 3. Історія. – С. 81-86.
2. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. – К., 2013. – Т. 3. – С. 530.
3. Грушевський М.С. Історія України-Руси / М.С. Грушевський. – К., 1995. – Т. VII. – С. 96. Цей документ був надрукований також у: «Жерела до історії України-Руси». – Львів, 1908. – Т.VIII.

Отримано: 14.12.2016.

Валерій Степанков
(Кам'янець-Подільський)

ОСМАНСЬКИЙ ЧИННИК В УКРАЇНСЬКІЙ РЕВОЛЮЦІЇ XVII ст.: ДИСКУСІЙНІ Й НЕЗ'ЯСОВАНІ ПРОБЛЕМИ

У гроні слабкодосліджених, майже недосліджених й дискусійних проблем Національної революції 1648-1676 рр. й донині продовжує залишатися з'ясування місця й ролі Османської імперії у кровопролитній боротьбі українців за незалежність. Правда, сказати, що історики не торкалися вивчення тих чи інших її аспектів, не можна. Дякуючи працям дослідників другої половини XIX – перших десятиріч XXI ст. (О. Апанович, В. Брехуненка, В. Вагнера, Я. Волінського, З. Вуйціка, В. Газіна, В. Горобця, Т. Григор'євої, М. Грушевського, Д. Дорошенка, В. Дубровського, Д. Колозейчика, М. Костомарова, М. Крикуна, І. Крип'якевича, П. Кролла, Ю. Мицика, Д. Мілевського, О. Пріцака, Я. Рипки, Н. Савчук, Г. Саніна, Т. Таїрової-Яковлевої, Ф. Туранли, С. Фаїзова, Я. Федорука, Б. Флорі, І. Чаманської, Т. Чухаїба й ін.), з'ясовано чимало епізодичних подій, процесів й сюжетних ліній, окреслено низку дискусійних і недостатньо вивчених питань. І все ж цілісної картини впливу османського чинника на хід революції, зовнішню політику гетьманських урядів та динаміку геополітично-

го протистояння у Східній Європі найпотужніших держав, в епіцентрі якого виявилася козацька Україна, не реконструйовано. І цей негативний наслідок обумовлений не тільки тим, що дана проблема не ставала предметом спеціальних досліджень та обмеженістю джерельної бази, породженої відсутністю використання власне турецьких архівних матеріалів, але і в не меншій мірі хибністю методологічних підходів з'ясування тих чи інших її питань. У зв'язку з чим вважаємо за доцільне розпочати свій виступ з виділення останніх в окремий смисловий блок, що, можливо, дозволить внести корективи до існуючої парадигми.

По-перше, це домінування в українській, польській і російській історіографіях упередженого (сформованого упродовж сотень років) образу Османської імперії (Туреччини) як символу «споконого зла», супостата «християнського світу». В основі появи цього міфу лежали три чинники. Перший – цивілізаційне християнсько-ісламське протистояння в Європі упродовж XV-XVII ст., що супроводжувалося виникненням у свідомості різних прошарків європейського населення погляду на імперію Османів, як на смертельного ворога. Другий – захоплення нею небаченої раніше кількості бранців (переважно вихідців з України – за підрахунками Д. Колодзейчика, «в XVI-XVII ст. через Чорне море було перевезено близько 2 млн. невільників, тобто більше, ніж у ті часи втратила Африка внаслідок трансатлантичної торгівлі»), становище яких відзначалося нестерпністю. Невипадково воно стало одним із провідних сюжетів не тільки тогочасної літератури й поезії, але й усної народної творчості (особливо багатой української). Третій – формування кліром (насамперед православним) у віруючих почуттів відрази й ненависті до «бусурманського світу», як світу «невірних», що прагне знищити християнство. Насправді ж Православна Церква («Грецька»), як Вірменська та Іудейська, користувалася чималою автономією, маючи власне релігійно-політичне утворення (мілет). За умови виплати джизї православне населення користувалося цілковитою свободою культу і самостійністю у розв'язанні своїх громадських справ. Управління мілетом перебувало у руках духовенства, а його керівник входив до складу Імперської ради – вищої судової інстанції, що контролювала дотримання в імперії реалізації принципу справедливості (адалет-даїрси – «кола справедливості»).

Все це, зрозуміло, формувало у свідомості сучасників міцні стереотипи його несприйняття, а відтак і неможливості порозуміння. А відтак ця традиція у поєднанні з різними політичними ідеологемами у свою чергу накладала свій відбиток на світобачення істориків XIX-XX ст., стаючи для більшості з них нездоланим бар'єром у досягненні об'єктивної оцінки ролі Туреччини не лише у подіях Української революції, але й історії Східної Європи. виправлення цієї ситуації окреслилося тільки на початку XXI ст.

По-друге, для переважної більшості українських, польських і російських дослідників типовою є абсолютизація агресивності зовнішньої політики Османів у Східній Європі у 20-70-х рр. XVII ст. У супереч реальному стану справ, саме вони зображаються вину-

ватцями масштабних воєнних конфліктів з Річчю Посполитою (1620-1621, 1672-1676 рр.) та Московією (1677-1681 рр.), хоча насправді все було навпаки. Їм приписуються грандіозні плани завоювання цих країн з метою утвердження панування у Східній Європі. Як наслідок, складається помилякове враження, ніби політичні еліти Речі Посполитої і Московії не проводили експансіоністської політики і не вели боротьби за гегемонію у даному європейському регіоні. Стосовно ж України, то в радянській історіографії, на основі «Тез про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654-1954 р.)», запанував міф про існування загрози її «поглинення султанською Туреччиною», що традиційно зображувалася зятим ворогом українського народу, який прагнув його уярмити. Але ж вона не прагнула ні до захоплення Речі Посполитої, ні до оволодіння Московією (що яскраво продемонстрували воєнно-політичні події 1672-1676 та 1677-1681 рр.), а намагалася запобігти встановленню неподільного домінування однієї з них у Східній Європі, спонукати в разі їх розгрому виплачувати гарач султану й визнати його владу над частиною земель Правобережжя.

По-третє, в історіографії (насамперед українській) відсутні монографічні дослідження, присвячені висвітленню зовнішньополітичних цілей і заходів, спрямованих на їх реалізацію, васалів Османів (Кримського ханства й Придунайських князівств) упродовж XVI-XVII ст. А вони досить часто не тільки не обумовлювалися інтересами уряду Порти, але й суперечили їм. Проте ці нюанси не враховуються, в силу чого всі дії володарів Криму, Молдови, Валахії й Трансільванії трактуються переважно власне османськими. Наприклад, часті вторгнення татар на українські землі безоглядно на те, чи брали у них участь турецькі підрозділи чи ні, зображувалися, як правило, спільними «розбійницькими нападами турків і кримських ханів», що істотно спотворювало історичну реальність політики Константинополя стосовно українських земель.

Отже, демонізація ролі Османської імперії у Східній Європі й становища у ній християнської православної спільноти упродовж XVI-XVII ст. витворила вкрай перекручений образ її місця і ролі в українській (і не тільки в її) історії, зокрема у Національній революції 1648-1676 рр. Отож існує нагальна необхідність переосмислення усталених міфів й стереотипів, які заважають об'єктивному з'ясуванню тих чи інших наукових проблем. Прикладом у цьому плані, як на мою думку, слугує копітка дослідницька творчість польського історика Д. Колодзейчика, котрий уже спростував чимало з них. А в статті «*Tertium non datur: турецька альтернатива в зовнішній політиці козацької держави*» // *Гадяцька унія 1658 року / редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. – К., 2008. – С. 67-80*) вперше в історіографії, долаючи історіографічні шаблони, зробив успішну спробу гіпотетично змодельувати політичні, демографічно-господарські, релігійні й культурно-мовні наслідки для української держави (козацької України) турецького протекторату, якби П. Дорошенку вдалося реалізувати на тривалий час плани її збереження. І вони аж ніяк не виглядають однозначно негативними, навпаки, їх баланс засвідчує перевагу позитивних тенденцій.

Тепер конкретно торкнуса окреслення дискусійних і нез'ясованих аспектів ролі османського чинника у період революції. З-поміж них, як на наш погляд, доцільно виділити наступні:

1. Майже недослідженим залишається коло питань, пов'язане з висвітленням відносин Війська Запорозького з Портою упродовж першої половини XVII ст. (частково за винятком його взаємин із Кримським ханством). На превеликий жаль до наукового обігу впроваджена лише дециця джерел, а тому першорядного значення набуває їх пошук в архівосховищах Польщі, Туреччини й Росії. Тим не паче, вона дає підстави висловити припущення, що з кінця другого десятиріччя XVII ст. турецький уряд починає розглядати Військо Запорозьке (чи його частину) як потенційного союзника у боротьбі з Річчю Посполитою. Зокрема, маємо дані, що під час Хотинської кампанії він, взамін за допомогу, обіцяв йому створити Козацьку державу зі столицею у Києві чи Кам'янець-Подільському, а однією з причин позбавлення гетьманської влади Якова Нероди Бородавки стала підозра у підтримуванні ним таємних стосунків з турками. У 30-40-х рр. серед козацтва починає формуватися угруповання протурецької орієнтації, котре схилилося до ідеї підняти на короля «турецького царя і кримських татар». Її підтримав і Б. Хмельницький, котрий у 1647 р. готував козацьке повстання і зав'язав контакти з султаном Ібрагімом. Окремі свідчення джерел промовляють, що останній переконував майбутнього гетьмана України у необхідності «жити дружно і у злагоді з ханом», а той зі свого боку клопотався у нього про надання допомоги (кримського війська) у боротьбі з Річчю Посполитою.

2. Дискусійним в історіографії продовжує залишатися питання про роль Порти на початковому етапі революції (лютий – червень 1648 р.), а саме: укладення військово-політичної угоди (березень) Кримського ханства з Військом Запорозьким та участь його підрозділів у боях біля Жовтих Вод і Корсуна відбулися за дозволом Стамбула чи всупереч його волі? Попри те, що більшість джерельної інформації (особливо російської) заперечує наявність його згоди на цю військову акцію татар, схильний вважати, що все-таки вона була. Адже сам хан Іслам-Гірей у листі до короля від 12 червня зазначав, що «наш» наясніший володар «наказав нам, щоб ми вторгнулися до вашої країни», бо, мовляв, поляки забули «давнє братерство», так як «не по людськи» відіслали «послів наших», уже впродовж чотирьох років не виплачували трибуту і нещодавно (1647 р.) перейшли «наші кордони» і «вчинили велику шкоду». Щоправда (і на це слід звернути пильну увагу), він підкреслив відсутність намірів воювати з Річчю Посполитою, залишаючись вірним укладеним султаном «пактів» з нею. Саме тому відхилив прохання козаків продовжувати наступ «до самого королівського трону». Проте застерігав: якщо упродовж 40 днів польський посланець не привезе заборгований трибут й не будуть козакам повернуті «давні права і вольності», виступить з військом супроти Польщі.

3. Окремішнього дослідження монографічного характеру потребує з'ясування такої надзвичайно важливої й актуальної проб-

леми, як перспективи прийняття урядом Б. Хмельницького протекції султана та причин їх провалу. Відсутність цілісної картини (вияснено тільки деякі аспекти) не дозволяє об'єктивно оцінити ні позиції Османської імперії в «українському питанні», ні її впливу на зміни геополітичного становища Української держави у 1648 – першій половині 1657 рр., ні сутності «турецької політики» гетьмана й старшини та причини її недосконалої (а, можливо, навіть недолугої), що обернулася для неї спочатку Берестечковою, а пізніше Жванецько-Переяславською катастрофами.

В історіографії встановлено, що упродовж літа-осені 1648 р. гетьман вельми активно намагався задіяти османський чинник для одержання військово-політичної допомоги Кримського ханства й ізоляції Речі Посполитої на міжнародній арені (до Стамбула було відправлено щонайменше 3 посольства). Вересневе й листопадове посольства вперше в історії українсько-турецьких відносин порушили клопотання про взяття витвореної держави під протекцію султана на правах, якими володіли Молдова і Валахія. Воно було підтверджене лютнево-березневим посольством наступного року, а в травні-червні 1649 р. Чигирин уже виношував наміри домогтися ліквідації Речі Посполитої та її розподілу між козацькою Україною, Портою, Московією, Трансільванією та Швецією. Проте позиція Криму перекреслила їх і змусила гетьмана укласти Зборівський договір, який передбачав визнання влади польського монарха.

Упродовж другої половини 1649 – першої половини 1650 рр. відносини з Портою активізуються й липневі перемовини 1650 р. у Чигирині завершилися засвідченням гетьманом згоди прийняти протекцію султана за умови відмови від вимоги виплати на його користь данини. І, як це не дивно, він погодився й у грудні видав Б. Хмельницькому грамоту з наступним повідомленням: «Наша висока Порта приймає вас під свою протекцію». А в лютому 1651 р. до Чигирини відїхало повноважне посольство Осман-аги з атрибутами влади для гетьмана, включаючи «диплом» на володіння «Руським князівством», й сприятливими умовами протекції (Гетьманщина звільнялася від обов'язку виплати данини до турецької скарбниці) й пропозицією надіслати «великого посла» до Стамбула для підтвердження укладеної угоди. Вочевидь мався на увазі документ, який засвідчував присягу гетьмана (чи гетьмана і старшин) на вірність султану.

Ця подія безперечно була великим міжнародним успіхом трьохрічних дипломатичних зусиль українського уряду, що могла б істотно змінити на краще геополітичне становище молодій держави. Могла б, якби насправду українська сторона прагнула її отримати. Не поділяю поширеної в історіографії думки, що Б. Хмельницький кілька разів приймав турецьку протекцію. На жаль, цього не трапилося ні у 1651 р., ні в наступних роках (1653 і 1655 рр.). Чомусь дослідники, котрі її поділяють, ігнорують той факт, що акт протекції обов'язково передбачав принесення васалом присяги своєму суверену (як це до речі пізніше і вчинив П. Дорошенко). Адже султан спеціально для цього вислав Б. Хмельницькому гаптований золотом кафтан, аби той, засвідчуючи свою вірність, «як вірний ва-

сал наш», одягнув його. Ця церемонія з принесенням присяги й мала символічно легітимізувати завершальний акт отримання протекції. Не існує жодного достовірного джерела, яке б інформувало про такі кроки гетьмана. І водночас маємо десятки свідчень джерел про уникнення ним під різними приводами обряду присяги на вірність Мегмеду IV і в 1651 р., і в наступних роках.

Чому? Відповідь на це питання мають дати історики у майбутніх дослідженнях. Власне розуміння цієї проблеми мною уже висловлювалося у попередніх працях. Тому повторю найголовніше: Б. Хмельницький, формуючи ідею згоди прийняття протекції котрогось із монархів (царя, трансільванського князя, султана чи шведського короля), не розглядав її як програму дій, а лише вбачав у ній чисто дипломатичну акцію з метою втягнути у такий спосіб котрогось із них до участі у війні з Річчю Посполитою. І, якщо ця тактика виправдовувала себе до укладення Зборівського договору, то після нього стала згубною, бо Кримське ханство з потенційного союзника перетворилося у потужного самостійного політичного гравця, інтереси якого явно не співпадали з інтересами України. Зборівська кампанія засвідчила її неспроможність успішно протистояти політичним амбіціям ханства, нейтралізувати які можна було тільки заручившись підтримкою Порти, визнавши себе васалом султана. На жаль, ні гетьман, ні більшість старшин не спромоглися реально оцінити зміну ситуації й скористатися сприятливими умовами для прийняття турецької протекції у березні 1651 р. Ця геополітична короткозорість виявилася найбільшою зовнішньополітичною помилкою Б. Хмельницького й у кінцевому рахунку привела до Переяславської капітуляції 1654 р. Як з'ясував Я. Федорук, квітневе посольство 1655 р. козацької України до Порти мало клопотатися про «укладення письмового договору про підданство, домагалася цього документа в Стамбулі й отримало його». Проте знову ж таки гетьман і старшини відмовилися оформити у письмовій формі акт прийняття протекції.

1. Де факто terra incognita продовжує залишатися в історіографії з'ясування українсько-турецьких відносин у період від смерті Б. Хмельницького і до обрання С. Опари гетьманом Правобережної України (серпень 1657 – липень 1665 рр.). Маємо тільки повідомлення епізодичного характеру про ті чи інші контакти І. Виговського, Ю. Хмельницького й П. Тетері з султаном чи османськими сановниками. Через що не можемо скласти більш-менш достовірного уявлення про політику турецького уряду в «українському» питанні. Адже не можна його проектувати крізь призму позиції Кримського ханства стосовно Гетьманщини.

2. Потребує спеціального дослідження зовнішньополітична переорієнтація гетьмана П. Дорошенка з Речі Посполитої на Порту та зміст його клопотань перед султаном у 1666-1667 рр., зокрема часу появи прохання щодо прийняття під свою протекцію (травень 1667 р. чи раніше?). Важливо в'яснити також причини затримки реалізації липневої ухвали Мегмеда IV щодо задоволення жадання Чигирини, роль Стамбула в організації гетьманом Західного походу (серпень – жовтень 1667 р.) та походу в Лівобережжя й возз'єднанні козацької України (травень – червень 1668 р.).

3. Найбільш повно в історіографії висвітлено процес оформлення турецької протекції над козацькою Україною упродовж серпня 1668 р. (надіслання П. Дорошенком посольства до Стамбула з проектом укладення відповідного писемного договору) – грудня 1670 р. (акту присяги «на письмі» гетьмана і старшин Мегмеду IV). І все ж його цілісної картини не реконструйовано. Продовжує залишатися чимало малодосліджених чи взагалі не досліджених аспектів. Головніші з них наступні:

- з яких пунктів українського проекту договору точилися дискусії та реконструкція змісту статей остаточного варіанту договору про прийняття протекції;
- вплив політики кримської політичної еліти, котра проголосила запорозьким гетьманом П. Суховієнка, на позицію Стамбула у перемовинах з П. Дорошенком;
- причини відмови гетьмана і Корсунської березневої ради 1669 р. скласти присягу на вірність султану;
- роль Білгородської орди у погіршенні відносин П. Дорошенка з турецьким урядом, який взимку – весною 1670 р. проводив курс на його заміну Ю. Хмельницьким;
- заходи гетьмана у сфері збереження підтримки з боку султана та його протекції й акт присяги йому на вірність старшинської ради (кінець листопада – початок грудня 1670 р.).

4. Потребує з'ясування політика Порти у справі підтримки Правобережної Гетьманщини у її протистоянні з Річчю Посполитою 1671 р. (квітнева пропозиція польському посольству Ф. Висоцькому надати статус «нейтральності» Україні, що «мала стати самостійною державою, незалежною ані від Польщі, ані від Туреччини») та її спроби уникнення війни з Польщею (жовтень 1671 – травень 1672 рр.), які зазнали невдачі.

5. Надзвичайно актуальним залишається питання в'ясування позиції Порти стосовно козацької України під час воєнних дій з Річчю Посполитою, причин лояльного ставлення до останньої після її розгрому й ігнорування політичних інтересів Гетьманщини, що знайшло відображення у статтях Бучацького договору (жовтень 1672 р.).

6. Поза увагою істориків залишився комплекс питань, пов'язаний із реконструкцією цілісної картини політики Стамбула стосовно козацької України у 1673-1676 рр., зокрема явної пасивності як держави-протектора у її захисті від польської та московської агресії 1673 – першої половини 1674 рр. та причин надзвичайно немилосердної каральної акції (серпень – вересень 1674 р.) проти українського населення, залишеного без допомоги, а відтак змушеного у березні присягнути на вірність царю. Саме вона ознаменувала крах протурецької орієнтації уряду П. Дорошенка й закарбувалася в історичній пам'яті правобережного населення як символ лютої «бусурман».

7. Величезною прогалиною у вивченні ролі Османської імперії у Східній Європі продовжує залишатися відсутність монографічних досліджень, присвячених з'ясуванню політики Кримського ханства стосовно Гетьманщини, Речі Посполитої та Московії у роки революції. Є істотною помилкою вважати, що його уряд завжди «слух-

няно» йшов у фарватері реалізації зовнішньополітичних пріоритетів Османів у даному регіоні. Мною уже зверталася увага на особливості українсько-кримських відносин у даний період (дивись: «Світло» й «тіні» українсько-кримських політичних відносин у роки Національної революції XVII ст. (1648–1676) // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. Зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський, 2016. – Вип. 5. – С. 103–111), тому відзначу найголовніше:

- зовнішня політика Гіреїв характеризувалася значною самостійністю, дозволеною у прийнятних межах Стамбулом;
- після укладення Зборівського договору Бахчисарай перебрав на себе функцію гаранта дотримання його умов, що еволюціонувала у політику збереження рівноваги сил між Річчю Посполитою й Україною, сприяючи виснаженню сил обох сторін конфлікту;
- намагання залучити Річ Посполиту й козацьку Україну до реалізації стратегічної мети: приєднання до Криму Астраханського й Казанського ханств й досягнення незалежності від Порту;
- прагнення (починаючи з осені 1653 р.) спонукати Чигирин до прийняття протекції хана, що особливо яскраво проявлялося у першій половині 60-х рр. XVII ст.;
- потужний спротив протурецькому курсу П. Дорошенка, спрямованого на отримання протекції Мегмеда IV.

8. Назріла необхідність створення спеціальних робіт з історії турецько-кримських відносин середини й другої половини XVII ст.

9. Перспективним виглядає висвітлення політики васалів Порту – Придунайських князівств щодо козацької України у період її визвольних змагань за незалежність.

10. Надзвичайно важливим науковим добробком істориків стане підготовка у майбутньому фундаментального дослідження на приблизно таку тему: «Порта і боротьба Гетьманщини за незалежність у 1648–1676 рр.», яка б дозволила спростувати низку історіографічних міфів з історії українсько-турецьких відносин та ролі Туреччини у Східній Європі середини і другої половини XVII ст.

Отримано: 6.07.2017.

Orhan Kiliç
(*Elazığ, The Republic of Turkey*)

ADMINISTRATIVE DIVISION OF THE OTTOMAN EMPIRE'S DOMINIONS IN EASTERN EUROPE

Introduction

The first time the Ottomans crossed into to Europe and met a new geography was after the middle of the 14th century. This new geographical region was called Rumili because most of the Christians lived here and the first administrative organization was formed with this name. The word Rum was also used in the Western sense during the Seljuk and the first Ottoman times. For these reasons, a large part